

A.Gergely András
Nemzetiségek és kisebbségek Magyarországon

„ – *Hallod-e, cigány! Ha mondasz nekem egy hazugságot, kapsz tíz pengőt...!*
– *De hát náccságos úr, az elébb húszat tetszett ígérni...!*”

Régi tréfa szövege ez, amit mottóul választottam... S ami fontosabb, az nem a kora, hanem a tartalma, üzenete. Valamiért – évtizedekig talán alig gondolkodtam ezen, tudomásul véve, hogy vannak alig megmosolyogtató „viccek” is – mindig zavart valami ebben a kis poénban... Talán az, hogy olyan mereven „kiosztja” a szerepeket, oly magabiztosan a poénkodó „gazdagét”, a gádzsóét, aki a maga kivagyiságát ilyen ízetlen kihívásokkal próbálja igazolva látni, s a romáét is, aki nemcsak hízelegve nyeri el méltó jutalmát, de valamiképp meg is majmolja az uracsot... Nem mintha a szituáció hiteltelen lenne..., hanem talán mert oly módon tipizál, ahogyan az már szinte „tipológia” is, mely ráépül a szereptudatokra, magatartásokra, az örökkön-örökké változhatatlan élethelyzetekre, az egyenlőtlenségre és kiszolgáltatottságra, meg arra a kényszerre, hogy ez már aligha lesz másképp, illetve arra a pompás fordulatra, hogy az ostoba gőgöt épp a saját eszközével kell kijátszani, s ez sikeres is lehet... A poén valahogyan azt „üzeni”, hogy mindenki jól jár, a helyzet mégis változatlan marad, hogy tehát nem lesz soha olyan verzió, amely a szerepeket fordítva osztaná le...

Persze a tréfa csak tréfa, még akkor is, ha „olvasata” ránk van bízva, s ha az értelmezések lehetséges köre mindig aszerint alakul, amilyen a korhangulat...

Kisebbségekről, nemzeti és etnikai csoportkultúrákról sokféle ilyen szöveg idézhető. Ráadásul a nemzettipológiák, faji típustanok, kulturális jellemvonások újra meg újra kialakuló, megerősödő rendszere egyike marad a legreménytelenebbül kipusztíthatatlan kommunikációs viszonyoknak. Hogy mi ez a viszony, milyen nyelven és milyen cselekkel, milyen előtörténettel és szerepfelfogásokkal zajlik az a folyamat, amelyben a szerepek és szereplők aligha tudnak jelmezt cserélni... – részben erről szól az alábbi fejezet.

Nemzet és nemzetállam, nemzetiség és kisebbség

A kisebbségi léthelyzet mindazok számára, akik átéltek, rendszerint szorongató, jóval ritkábban elviselhető, és csak kivételes történelmi pillanatokban emelkedett érzés. Nem ismerjük igazán az összes népcsoport ezzel kapcsolatos hiányérzeteit és élményeit, de a Földünkön lakó több ezer népnek nagyjából 90 %-a vegyes etnikai kultúrájú államban él, számos esetben egy-egy nép több államban is. A számok például Svédországban, Finnországban és Oroszország északibb vidékein élnek; olaszokat találunk Európa, a Földközi-tenger számos partvidéke vagy akár az Egyesült Államok nagyvárosi népcsoportjai között; a magyarok egyharmada (a trianoni békeszerződés óta) nemzeti határainkon kívül él (jó részük tengereken túli országokban vagy földrészekén), és arra már nem is érdemes számadatot mondani, hány helyen élnek örmények, írek, kínaiak, japánok, koreaiak... A kisebbségi helyzet tehát világméretű folyamat része, s nem egy helyén a világnak már nem is okvetlenül tulajdonítanak kiemelt jelentőséget a jövevények tömegeinek (például Ausztráliában, Kanadában, vagy történetileg a javarészt betelepülőkből benépesült Egyesült Államokban).

A kisebbségek típusainak felsorolása oldalakat töltene meg, ha csak európai előfordulásukat nézzük is. Az alapvető típusokat (nem önmaguk, hanem elsősorban a kutatók és a politikusok!) aszerint különböztetik meg, hogy az adott ország polgáraitól miben, miként és mióta térnek el, konkrétan etnikai, vallási vagy nyelvi-kulturális szempontból miképpen mások, és milyen mértékben jellemzi őket a *szolidaritás* érzése, amely segít őket egységben tartani.

A kisebbségek létét történetileg a nemzeti társadalmak maradványaiból, a nemzet egészéhez csak később csatlakozó népcsoport-töredékekből lehet könnyen áttekinteni. *Nemzetiségi* az volt, akit az „anyanemzet”, vagyis „az ország” nem fogadott el már az állam alapításakor egyenrangúnak. Rómát a „Hét domb szövetsége” alakította ki, de a körülötte élő népek kezdettől hátrányt szenvedtek pusztán azért, mert nem voltak az alapítók között, ugyanakkor mégis ők voltak többségben... Másik példával az ugyancsak régi hagyományokra visszanyúló kisebbség/többség vitában a legdemokratikusabbnak tekintett Amerikai Egyesült Államok szolgálhat. Az alapító kilenc állam egykori alapszabálya ma már több mint félszáz államra nézve kötelező, s köztük olyanokra is, amelyek „őslakossága” más földrészekről elrabolt rabszolgákból, menekültekből, szerencselovagokból állt, érdekeik pedig valójában nem

az egységet, hanem a különbözőséget kívánták volna.¹ A szerencsepróbálót eredendően az különböztette meg az őslakosságtól, hogy az utóbbiaknak volt *identitása*, volt tehát a hovátartozás tudata és érzése, voltak kapcsolatai, rokonai, vagyis rendelkezett gyökerekkel, melyek tápláló öntudatot adtak a védekezéskor. A térfoglaló idegeneknek pedig vagy nem volt ilyenjük (mert pl. felbérelt zsoldosok voltak), vagy messze távolban volt, s ezért a bennszülöttek mint „hitetlen”, „barbár” vagy „kegyetlen” ellenségnek tündek szemükben.²

Kisebbség és nemzetiség mint állapot

A kisebbségi élethelyzet mindenkor a többséggel *fenntartott viszonyból* ered. A kisebbségi sorsban átélhető életút, és a kisebbségiség mint állapot tehát nagy mértékben attól is függ, milyen erős, milyen nagy, milyen rugalmas és együttműködő egy állam, amely éppen akkor, vagy történetileg már hosszabb távon is hajlandó befogadni más népeket, hajlandó őket az állam (gyakorta a *nemzeti állam*) egyenjogú lakosainak tekinteni, megvédi őket más külső erőszak ellen. Ebbe beleértendő, hogy a nemzeti határok keretén belül a nemzetiségek vagy kisebbségek külön határokat, belső határokat, „zónahatárokat” formálhatnak, vagyis nem kényszerülnek teljesen földadni *másságukat* csak egyszerűen azért, mert beköltöztek, földrajzi helyzetet változtattak. *Nemzetiségnek* lehet tekinteni azt az embert, aki vállalja, hogy a körülötte lakók többsége, az állam nemzeti lakossága által meghatározottan (ez adja a külsődleges körülmények együttesét) *képviseli és őrzi a saját hagyományt, amely részben vagy nagyban eltér a fennálló állami hagyományoktól*. Ez lehet valamely nemzeti kultúra is, amelynek a kisebbségi csupán másutt lakó, idegen országban élő képviselője; de lehet olyan rokonsági és kapcsolati háló fenntartása is, amely a külső körülmények szorításában nehézkes feladatot ró a nemzetiségekre.

A többség és kisebbség viszonya sokszor állandónak tetszik: mindig vannak többségek, s hozzájuk képest a nemzetiségek kisebbségben élnek... De a nemzeti határok éppúgy nem állandóak, miként a nemzetet alkotó népcsoportok sem. *A nemzet megtestesítői a nemzetállam teljes jogú lakói*, akiknek kulturális, nyelvi, gondolkodási és hovátartozási jellemvonásai (vagyis nemzeti identitás-tudatuk) az ország adott területén élő néptömegek összességének akarataként megtestesülő államban formálódnak ki. A nemzet tagjai alkotják a nemzetállamot,

¹ Borsányi László: *Hontalanok hazájukban. Az első amerikaiak történelme Észak-Amerika történetében (XVII-XIX. század)*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001.

melynek keletkezésében a *nacionalizmus* (legkivált 19. századi) formái kaptak főszerepet. Az állampolgárok, egyazon területen élve, az állam „tagjainak” (röviden: államtagnak) érzik magukat, és ottlétük jogosultságát a messzi történeti múltra vezetik vissza. Ebben a múltkeresésben és múltba-kapaszkodásban olykor túl hangsúlyos szerepet kap a valódi hagyomány, máskor a képzelt múlt közössége, vagy az „eredet” elvitathatatlansága (pl. valamely közös ő, mint mondjuk „Árpád népe” vagy „Attila hunjai” egyértelműen a „hungarus tudat”, a magyarság származási örökségének része).

Választható-e a nemzeti hovatartozás? És mikor lehet vagy kell úgy döntenie egy embernek, hogy születendő gyermekét más országban akarja majd fölnevelni?

Az európai történeti fejlődésben (és itt most szándékosan nem beszélünk Kínáról vagy Indiáról, Brazíliáról vagy a Tűzföldről) az a gyakorlat alakult ki, hogy az országok históriájában elvileg *egybe esett* a nemzetekhez tartozó népcsoport *lakóterülete* a (területfoglalás vagy öröklés révén szerzett) térségi tulajdonnal és a *nemzeti határral*. Ez persze sokszor csak elméletileg volt (és van) így, de a németek vagy olaszok, franciák vagy svédok java része a gyakorlatban is ott lakott vagy lakik, ahol *nemzeti állama* van. Ebből a szempontból adódik egy, a nemzeti társadalomhoz képest szűkebb kör, a *nemzetiség meghatározása*, amely nem biztos, hogy egyúttal *kisebbségként* is jelentkezni tud a nemzetközi porondon. *Nemzetiségnek* (lényegében a 18. század vége óta) azt nevezik, ami (aki) nem vezethető le a közös származásból, vagy „faji egységből”, tehát nem biológiai-természeti alapú, hanem olyan szellemi, nyelvi, szokásbeli közösség, amely a megértés és közös szellemiség elvén alapul. A nemzetiség eszerint a *nemzetbe születés* alapfogalma, de nem jelenti ez a *nemzet-tagság* egyértelműen azt is, hogy valaki rögtön kisebbségi lesz, ha nem anyaországába születik bele, hanem attól távolabb. Lehet valaki egy állam polgára (röviden és jogiasan: állampolgár), de ettől még lehet más a nyelve, leszármazása, kultúrája. Régóta folyik az ezzel kapcsolatos vita: aki Magyarországon születik, azonnal magyar lesz-e, vagy ha szülei más nemzetből származnak, más nemzetiségűek és más nyelvűek, akkor most hová is tartozhat a helyzetéről még önállóan dönteni nem tudó újszülött... Nyilvánvalóan szülei döntenek erről első körben, és a hatóságok második körben, ahol már lehetséges, hogy nem a nemzet részeként, hanem kisebbségként határozzák meg őt. Sőt, bonyolultabb példák is vannak, mint a palesztinoké vagy a kurdoké, afgánoké vagy ciprusiaké, akiknek hovatartozása nemcsak a nemzeti államtól, nemcsak a környezettől függ, de attól is, hogy születésük pillanatában volt-e

² Bartolomé de Las Casas: Rövid beszámoló az indiák elpusztításáról. Paulus Hungarus – Kairosz kiadó,

önálló állam a „fejük fölött”, vagy nem volt. (Palesztína, Izrael nem volt mindig önálló állam, a cigányoknak sosem volt „születési állama”, az olyan nagy térségek, mint Szibéria, Brazília, Grönland, Ausztrália vagy Óceánia, mindig is időszakosan ott élő népekből álltak össze, de főhatóságuk rendszerint nem belülről választódott ki, hanem kívülről jött, sokszor változott. Így sosem alkothattak egyetlen nemzetet, még akkor sem, ha a nemzeti állam hatalmi köre – tehát a határainak kinyilatkoztatása, kijelölése – többször is lehetővé vált és ezt több népcsoport vagy hatalmi csoport ki is használta).

A *hovátartozás* mérésére többféle eszköztár alakult ki, de *meghatározónak a nyelvet, nyelvhasználatot, nyelvismeretet* tartják. Ezzel persze kapcsolatos, tőle nem elválasztható a nemzeti műveltség, a szokások tartása, a környezet és rokonság vállalása, az összetartozónak vélt társadalmi csoport jellege sem. A nyelv – akár csoportnyelv, mint a diákoké, zenészeké vagy zsidóké, akár a tudományok és művészetek univerzális nyelve – éppúgy képződmény, mint a műveltség, s éppúgy időleges és változó, mint a sorsközösség, vagy a szomszédság. Nagy Frigyes például, mint a német nemzetfejlődés egyik legmeghatározóbb személyisége, franciául írt és beszélt; Kézai Simon, Káldi Márk, Rákóczi Ferenc latinul vagy franciául írtak, Liszt Ferenc egyáltalán nem beszélt magyarul, Széchenyi István is jobbára németül értekezett – vagyis látható, hogy a nyelv és a kultúra nem szükségképpen meghatározója, illetve nem egyedüli feltétele a nemzethez tartozásnak. És lehetne mondani: ezek írástudó értelmiségi népek, hát persze, hogy Európában és Európával kommunikálva európai nyelveken közölték gondolataikat, miközben a legmagyarabb magyarsághoz voltak sorolhatók... – de Rákóczi latin nyelvű felhívására rutén parasztok álltak be a toborzott seregbe, lengyel köznemesek és francia arisztokraták csatlakoztak a magyar szabadságmozgalomhoz, mert átértékelték a nemzetépítés és -védelem fontosságát. Mert a nyelv, és a szavakká formált világ éppúgy csak tüköre a hovátartozásnak, mint az érzelmi közösség. Az együttérzés, a szolidaritás, a nemzeti közösség intézménye viszont nem mindig konkrét határokkal kicövekelt: olyan intézmény, amelynek nincs székháza, sem portása, de van lelke, van mondanivalója, s ezek ugyanúgy együvé szervezik az embercsoportok létét és belső világát, mint a kijelölt határokkal körülvett államok, csak éppen a lakosság belső közérzete, közösség-képzete formálja, nem pedig a határőrök vagy a természeti határok.

Az ám, de ha a *nemzet* iránti elkötelezettség nem területi, nem társadalmi rangtól függő, hanem érzelmi közösségvállalás, akkor a nemzetiség még csak nem is az állami határoktól függ, hanem talán valami mástól... Hiszen bármely faluban is élhet több nemzetből származó lakóközösség, élhet együtt bolgár, szerb és magyar Százhalombattán, vagy román, szlovák és német Tótkomlóson vagy Öcsödön, mellettük-közöttük a cigánysággal és a magyarsággal... – vagyishát nyelvileg és kulturálisan tagolt világban. S ha így nézzük a magyar nemzetiség arányszámait, bizony számos „jómagyar” országrészben igen komoly nemzetiségi keveredés tapasztalható – ami nemcsak Magyarországon jellemző, de Biharban, a Bánátban, Bácskában, a Vajdaságban, a Baranyai Háromszögben, Zoboralján, Nyitravidéken és így tovább az országhatár körül; távolabbra tekintve pedig például a katalán-spanyol-francia-cigány népek lakta határövezetben, az osztrák-olasz-szlovén lakosságú tiroli hegyek között, vagy a francia-német Elzászban, és a Földközi-tenger melléki tájakon éppúgy, mint Dobrudzsában vagy Helsinkiben egyaránt fennáll a nemzetiségi sokszínűség...!

A 20. századi, nemzetállamokkal és nemzeti érzülettel feldúsult Európában némileg átalakult a „nemzetiség” szó tartalma. Az államok polgárai, akármilyen származásúak voltak is, *politikai-jogi közösségként léteztek*, meghatározott földrajzi egység lakói voltak, vagy legalább így tételezték őket a francia mintára képződött *államnemzet* fogalma alapján. A „közös haza” és „közös állam” gondolata manapság már egyértelműen a *nemzet* képzetét sugallja. De a múlt század első harmadától is sok-sok helyen a nemzet teljesen elvitathatatlanul számos különböző származású, több nyelvet beszélő nép *intézményes közösségét* kezdte jelenteni. S akiknek ettől eltérő önérvényesítési szándéka, gondja, érdeke volt, azok elkezdték a nemzeti nyelv használata mellett a sajátjukat is konzerválni, sőt átadni, gyermekeikkel megismertetni, vagy újratanulni – nemegyszer *szemben* az állam érdekével, az „egynyelvű közösség” eszméjével, az uralkodó nemzet fő programjával (pontosabban a nyelvnemzet, *kultúrnemzet* német mintája ellenében). A nemzeti önrendelkezés elve, amely különösen a háborúk idején és azokat követően fontos érdeke egy-egy államnak, sok esetben úgy jelentkezett, mint a nemzetállami lét biztosítója, melyet elvitatni csakis az ellenségnek állhat érdekében. Mihelyst azonban az egynyelvűség, a kinyilvánított államnyelv kötelező használata elnyomni próbálta azokat a nemzetiségeket, amelyek más országból és nemzeti kultúrából érkeztek, rögvest fölébredt az ellenállás is a saját kultúra és nyelv mentésének érdekében. A huszadik század végén, de a hatvanas évek elejétől egész Európa-szerte igen nagymértékben megnőtt a nemzetiségek,

pontosabban szólva: *nemzeti kisebbségek* aránya (és fölerősödött a hangja is). Ők lettek azok, akik nem saját államukban laktak, s akiknek közössége nem azonos a nemzet egészének sajátosságaival, de földrajzi értelemben mégis az ország népének tekintik őket. Gyakoribbá lett, hogy a nemzeti (politikai, földrajzi) közösséghez nem voltak hajlandók besorolni olyanokat, akiknek kisebbségi helyzete és mássága elütött a többiek egyértelmű hovátartozásától. Fölerősödtek a 19. századi nemzetépítő mozgalmakra emlékeztető törekvések a kisebb *etnikai* csoportok, kisebbségek saját kultúrájának védelmére, sőt a nemzetiségi-kisebbségi másság valamifajta „ellenkultúraként” használatára is voltak példák: a korzikaiak, a baszkok, elzásziak és okszitánok például szinte szétszakították a nagy francia nemzeti egységet; az írek, skótok, kelták újraéledő mozgalmai a brit nemzetközösségi eszményt is veszélyeztetni látszottak, s ugyanez zajlott le Spanyolországban, Görögországban, Itáliában, de Kínában, Brazíliában, Kanadában és utóbb a nagy szovjet birodalom területén is. Egy akkora államocska, mint Belgium, egy akkora sziget, mint Ciprus, egy akkorácska népközösség, mint a litvánok is szét tudtak esni több nemzeti kisebbségre, etnikumra, szubkultúrára. Át kellett hát gondolni ismét, mit is jelent nemzetiség, kisebbség, nemzet, állam és a többi érzület, jogi forma, közkeletű fogalom...

Ezenközben a *nemzetfogalom* univerzálisabb, egyetemesebb lett, a *nemzeti kisebbségek* fogalma pedig kiterjedt immár olyanokra is, akiknek nem volt anyaországuk, nem maradt meg anyanemzetük, s ha keletkezett is megannyi harc árán olyan földrajzi terület, amelyet magukénak mondhattak, akkor sem volt ez megfelelő megoldás. Elég is két példára, a *cigányokéra* és a *zsidóságéra* utalni: az előbbieknél nincs immár származási-nemzeti közössége, de van összetartozás-érzése, sokszor szélesebb körű, általánosabb és mélyebb, mint a nemzetek tagjaié. A zsidóságnak pedig megvalósult ugyan évezredek álma egy földrajzi terület visszanyerése, Izrael állam kialakítása formájában, de köztudott, hogy milyen áldozatok árán – és ettől még nem fogja magát egy ausztráliai vagy kanadai zsidó izraeli nemzeti kisebbséginek érezni magát. Vagyis, akár van földrajzi területhez fűződő érzés, akár nincs, csupán egy vélt vagy biblikus származási hely szolgál „hazaként” a kisebbségek számára, ma is folytonos küzdelemben van része mindkét említett etnikai-kulturális csoportozatnak. Tanulságos összegzése lehetne a nemzetfogalomnak az a gondolat, mely szerint „a nemzeti egység szintűgy nem esik egybe az állami egységgel, mint az egyházi sem” (Joó 1990:14), s ez érvényes a cigányság közösségére éppúgy, mint a zsidóságéra, a muszlim kultúrára, a buddhizmus vagy a katolicizmus (ugyancsak nem országhatárok szerint szabott) térbeliségére. A vallás, a kultúra és a származási közösség nem egyetlen meghatározó vagy kizáró elv tehát,

ezek mindegyike átléphet országhatárokon, kisebb népcsoportokon, átjárhat korszakokat és térségeket is. De a meghatározásokra, s ezek korszakos tartalmaira ugyancsak hatással lehet.

Nem lehet részletesen kitárgyalni itt, de utalni viszont mindenképpen kell arra, hogy a marxizmus gondolati és politikai rendszerében, valamint a leninizmus osztálypolitikai célkitűzései között a nemzetiségek kérdése elsősorban úgy jelent meg, mint a francia Európapolitika hatása. Közelebbről mint annak programja, hogy a nemzetállamok erősödjenek tovább, felölelve saját kisebbségeiket is. Ez a politika (akár belpolitikaként, akár külső politikai kihívásokra adott válaszként) szemben állt azzal a „nemzetfüggetlen” elmélettel, amelyet a szocialisták hirdettek és képviseltek szerte Európában. Nevezetesen, hogy a proletárok állama sikerrel haladja meg a nemzeti államfelfogást és politikát, mert hisz bármely ország munkása akkor is munkás, ha eltérő a nemzetisége, származása... – ezáltal föloldható a nemzetek egymás közti vitája és a nemzetalkotó népek viszonya kisebbségeikkel. Mindez azért nem elhanyagolható kérdés, mert egy évszázados vita vette körül az osztályok, kisebbségek, közös (ún. kollektív) jogok és nemzetiségi érdekképviseltek kérdéskörét, de a vita csak látszólagos megoldásokhoz vezetett, elkente a kisebbségi képviselőt jogosultságát és a mássághoz való *állampolgári jogot* is... Kiegészítette ezt az a felfogás, hogy a polgári és kapitalista államokban a hovátartozási különbségek kisebbségi problémaként jelentkeznek, a szocialista államokban pedig „együtt élő nemzetiségnek” kellett nevezni a hasonló társadalmi világokat, föloldva ezzel a lehetséges viszályokat és közös célra egyesítve egy-egy ország lakóit.³

A nemzet jelenségéről gondolkodva ma már nem kevés szempontból különböznek a felfogások kisebbségi és többségi társadalmi besorolhatóságot tekintve. Számos nemzet rendelkezik olyan kisebbségekkel, akik belőle származnak, de máshol élnek (gondoljunk csak a határon túli magyarokra, az amerikai írekre, a franciaországi örményekre, vagy a Magyarországon élő afgánokra). A kisebbségek kezelése különböző kisebbségpolitikákat igényel, melyek lényege a politikai ügyvivők (kormányzat, pártok, politikusok) egyetértése vagy egyezményes intézkedési rendszere az *egyenlő jogú*, de eltérő etnikai csoporthoz tartozó kisebbségekkel kapcsolatosan. Megkülönböztetnek a politikai nemzet egészét lefedő *nemzeti társadalmat*, fogalmilag elkülönítenek *nemzetiségeket*, *határon túli társadalmakat*, *diaszpórákat* (vagyis elszármazott, szétszórva vagy külföldön élő kisebbségi csoportokat),

³ Kővágó László: Kisebbség – nemzetiség. Kossuth Kiadó, Budapest, 1978:46-54. Általánosabb értelemben a közös lakóhely, közös haza, közös állam szükségképpen „különböző nyelveket beszélő, különböző származású népeket foglal össze, s gyakran olyanokat is, akik a határon túli nemzet fiainak érzik magukat” – írja elméleti áttekintésében Joó Tibor. (A magyar nemzeteszme. Franklin Társulat, Budapest, 1939.; Reprint: Universum Kiadó, Szeged, 1990:18. oldal)

valamint a saját (nemzeti) társadalmon belüli más *kisebbségi csoportokat* (szubkultúrákat, korosztályi közösségeket, társadalmi tagoltságot, osztálybesorolási kategóriákat) is. De ami mindennél meghatározóbb a 20-21. század fordulóján, az épp a *nemzeti államok szétesése*, a *birodalmak összeomlása és a kisebbségi kultúrák fölértékelődése*. Egyre több térképen tűnik fel etnikai csoportok lakótere, amely nem azonos államukkal, egyre gyengülni látszik a nemzetfogalom másfél-kétszáz éves érvényessége, és mind több és több kutatás indul annak belátására, miért lendült neki ismét a *kisebbségek mozgalma* szerte a világon. Új fogalmak és tudományterületek is keletkeznek, mint például az „*etnoföldrajz*”, amely a nemzeti-kulturális kisebbségeket és *etnikai csoportokat* vetíti térképre, vagy az „*etnikai táj*” fogalma, ami arra vall, hogy egy földrajzi és politikai térség „fölközt” kialakul a tér egy másfajta jelentésének, kisugárzásának légköre is. És bár az etnikai tájat az intézményesülés és a konfliktusok hozzák létre, illetve határait a szomszédság és az elkülönülés módja szabja meg, ám jelentéstartalma ennél sokkal több is lehet. Az etnikai csoportok számára az *azonosság* és *mátság* teljesíti ki a hovátartozás terét, eszerint tartoznak vagy nem tartoznak valahová, ebben a tájban és atmoszférában érzik magukat otthonosan vagy bezártnak, egyenlőnek vagy alárendeltnek.

A kisebbség mint egy nemzeti kultúra „képviselője”, idegen környezetben a maga számszerű jelenlétével különül el a többségtől.⁴ Ez az elkülönülés a szűkebb csoport közérzeteként is megfogalmazódik (ez a *hovátartozás-tudat*, avagy, idegen szóval: az *identitás*), e közérzetet pedig érzelmileg támogatja az összetartozás érzése, a csoportsszolidaritás, az eltérő etnikai sajátosságok vallása és vállalása is. Sőt, a kisebbségi élethelyzetükben eleve olyan sokféle hátrány éri egy állam polgárait, hogy számukra szükséges a *kisebbségjog* megfogalmazása, a kisebbségek vagy kulturális csoportok képviselőjének megoldása is. A hazai kisebbségek köreit – melyeket mindannyian talán a legjobban ismerünk – szintén társadalmi viták vették körül, az élethelyzetükről szóló értékeléseket identitáskutatások előzték meg. Ezek mellett mégis alapvetően inkább az tette lehetővé a különböző csoportok hangsúlyos jelentkezését, újramegjelenését vagy átalakulását a politikai rendszerváltás utáni években, hogy a kisebbségek fölé védernyőt húztak egy *kisebbségi törvény* kibocsátásával. A kisebbségek körébe tartozó emberek rendszerint maguk akarják, hogy

⁴ A kisebbségi törvényben meghatározásra került a nemzeti és etnikai kisebbség fogalma, eszerint az országunkban államalkotó tényezőként elismert "nemzeti és etnikai kisebbség (...) minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul" (1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól 1.§ (1) bekezdés).

kisebbségként kezeljék őket, a népszámlálással pedig számszaki értelemben is kiderült az, mennyien vállalják a maguk kisebbségi szerepét.⁵ Tudni kell azonban, hogy a 13 magyarországi etnikai-kisebbségi csoport azonos joghelyzetben van a kisebbségi *szerepet* (funkciót) illetően, de sem arányaik, sem történeti és társadalomszerkezeti sajátosságaik nem könnyen egyeztethetők össze, jelentőségük pedig változó, s jórészt a létszámuktól függetlenül is változékony történetű értékrendbe illeszkedik. Ezenfelül pedig a korábbi kiváltságok, rangok, előnyök és hátrányok egymáshoz viszonyítva is eltérő jelentéstartalmat biztosítanak egy-egy csoportnak. Például: már István király korában komoly jelentősége volt (és sokáig az maradt) a térségünkben élő németek (svábok) túlsúlyának, hatalmi szerepének. Lassú gyarapodásuk, térnyerésük, majd az uralkodóházak pártoló és tiltó politikája következtében eléggé vegyes, de alapjában véve roppant pozitív szerepet nyerhettek, melyet azonban sem a török, sem a Habsburg-korszak, sem a reformkor, sem a kiegyezés időszaka nem segítettek, nem is beszélve a XX. század első harmadában zajló változásokról. Ha lehet, ennél csak rosszabb következett 1945 után, amikor közel 200.000 személyt telepítettek ki Magyarországról, az itt maradtak pedig jó okkal altatták el magukban a származási hovátartozás érzését. Amikor 1990-ben a magyarországi németek létszámát népszámlálási adatok alapján megállapították, alig 31.000 ember vallotta magát német nemzetiségűnek (ugyanakkor a hazai német szervezetek becslése szerint több mint 200.000-en vannak). A nyelvtudás és nyelvhasználat, iskolai oktatás és a hagyományos foglalkozások fõlszámolódása miatt ez a „maradékközösség” folyamatosan csökken, *asszimilálódik*, vagyis beolvad a magyar népességbe, legfõképpen a vegyesházasságok során (minden második német nõ férje már magyar). Az asszimilálódás (vagyis *beolvadás*) több ok miatt is történik:

- esetenként azért, mert a megélhetési körülmények ezt kívánják (pl. munkahelyválasztás, nyelvtudás és ismerethasznosítás, érvényesülési környezet befolyásolja);
- sok esetben egyszerűen csak azért asszimilálódnak, mert a fiataloknak, akik magyar környezetbe születtek, már nem olyan fontos a német nyelvtudás, nem fogadják el az öregektõl azokat a tanításokat sem, amelyeket azok a nemzetiségi kultúra átörökítéseként próbálnának rájuk bízni. A magukat még németnek valló fiatalok aránya ma körülbelül 7 %-a a teljes német kisebbségnek, szüleik már csak minden harmadik gyermeket szoktatják otthon német szóhoz...

⁵ „E törvény értelmében Magyarországon honos nemzeti és etnikai kisebbségnek minõsül a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán népcsoport” (61. § (1) bekezdés).

Az államhoz fűző viszony mindemellett sok-sok egyéb tényezőtől függhet, ezek között fő szerepe van az egyenlőtlenségnek. Az *egyenlőtlenségek* nemcsak a hatalomhoz fűződő viszonytól függenek, hanem sokszor erősebben, sokszor valamelyest gyengébben a gazdaságban és érvényesülésben vállalt szereppel is összefüggenek. Az egyenlőtlenségek nem „Istentől” adóttak, nem „eleve” bele vannak programozva a kisebbségekbe, hanem történetileg is sokszor változnak. A „magyar” népvándorláskor velünk együtt jött más népek, az itt letelepedettként talált más lakosok, a háborúk, öröklési harcok, szövetségek, rablások, birodalomépítések és hatalomváltások ezeréves históriája megannyi esetben át- meg átrajzolta a nemzet földrajzi terét. Sőt, átrajzolta az állam szerepét, formáját, a hatalmi-politikai-katonai „elit” mozgásterét, a hatalomgyakorló jogosultságait, szövetségeseivel kialakítandó és megerősíthető kapcsolatait, szomszédos hatalmakkal vívott küzdelmeit és más népcsoportokkal kialakított viszonyát is. A nemzeti államok 19. századi keletkezési folyamatában Magyarország nem maradt le, de kisebbségi-nemzetiségi politikája sem volt megértőbb, mint Európa és a Balkán akkori államaié. Vagyis asszimilálni, beolvasztani, beilleszkedésre és szolgálatra hajtani a nemzetiségeket – ez volt leghőbb célja, és nemegyszer sikeres programja is. A nemzeti államok, amelyek nem a kultúra építésére, hanem a „jogos tulajdon” fölötti trón tervezésére fecsérelték el energiáikat, kialakították és diplomáciai kapcsolatok révén meg is védték politikai-jogi határaikat, uralmi térségüket. Ezek a határok olykor földrajziak voltak, máskor stratégiaiak, megint máskor többmenetes alkufolyamat eredményeit tükrözték... – de lényegük a *szuverenitás* (a legfőbb jogosultság) védelme volt, a birtok falainak kicövekelése, bebetonozása és szögesdróttal ellátása. Aki ebbe a határépítésbe belekerült (pl. mert épp ott lakott), az kényszerült a saját „nemzetiségi” tudata és önérzete mellé egy másikat is vállalni: az *asszimilációt* (vagyis a beolvadást, a másság sajátosságainak önkéntes csökkentését), illetve ennek kevésbé „betagozódni kénytelen”, de mélyebb formáját: az *integrációt* (vagyis a többiekkel egyé válást). Akik a nemzeti határok, belső és külső közötti különbségek elmosására törekedtek, jobbára nemzetben gondolkodtak, s korántsem mindig érzékelték a kényszerítés erősségét vagy negatív hatásait olyan súlyosnak. Pedig aki a nemzeti állam határai közelében élt, vagy épp azoktól távol, de szerepe valamiért hangsúlyos volt, akár „ketté is szakadhatott”: nemegyszer megélhetési tere vagy családjának tagjai kerültek át a másik országba, s lettek ott egycsapásra nemzetiségivé, kisebbségivé, hátrányos helyzetűvé. Ennek a helyzetnek, a nemzetiségi státusz és a kiszolgáltatottság furcsa állapotának talán szélsőségesebb példája azé a kárpátaljai, beregszászi vagy munkácsi emberé, aki a 19. század vége és a 20. század vége között ki sem mozdult abból az utcából és házból,

amelybe született és amelyben lakott, de ezidő alatt hét állampolgársága volt...: született zsidóként, de jöttek a magyarok és elfoglalták a térséget, így magyar állampolgárrá lett..., aztán jöttek a csehek, visszafoglalták, aztán jöttek a románok is, majd az oroszok, később az ukránok, majd megint magyarrá lehetett, de most már „határon túli kisebbségi magyarrá”... És így tovább...

A nemzetiségi lét és a nemzethez tartozás egyaránt jogiasított állapot, de egyúttal érzelmi, kulturális, rokonsági, megélhetési, iskolázottsági, érvényesülési, boldogulási állapot is. Aki csak korlátozottan élheti át azt a teljességet, amely a nemzeti állam többségi lakosának „természetes állapot” – nos, az éppen a nemzetiségi! Sőt, a nemzetiségi-kulturális-etnikai palettán számos változat előfordul még. De alapvetően két-három alaptípusa van a kisebbségbe szorult nemzetiségi helyzetnek:

1) van olyan nemzetiségi helyzet, amelyben a közösség tagjainak *van egy származási országa* (például a magyarországi németeknek, szlovákoknak, bolgároknak, szerbeknek, szlovéneknek van-volt saját állama is);

2) van olyan is, amelyben sosem lehetett arra hivatkozni, hogy „ebből és ebből az országból-államból jöttem, hadd őrizzem meg szokásaimat!”, mert *nem volt ilyen állam* már, fölszámolta a történelem (például Kunországot, ahonnan a kunok és palócok jöttek);

3) vagy éppenséggel *sosem volt konkrét* a származási hely (például a „szaracénok” esetében, a zsidóság esetében, vagy éppen a tételezhetően Indiából jött, de területi hovátartozás-tudattal nem rendelkező cigányság esetében).

A megnevezhető származási ország, a menekülésre okot adó feltételek, vagy esetleg a letelepedni és beilleszkedni vágyó ember boldogulása azonban csupán az egyik szempont a kisebbségi-nemzetiségi léthelyzet alakulása során. Számos más folyamat okozza, hogy még „nyitott határok” esetében is roppant sok nehézségbe ütközik a nemzetet váltó egyén vagy csoport beilleszkedése: gondoljunk például a török hódoltság idején itt maradt vagy ide vándorló népcsoportokra, a szlavóniai eredetű szlovénekre (tótokra), vagy napjainkban az európai városokba települő arabokra, tálibokra, törökökre, szurinámiakra, akikkel kapcsolatosan nem okvetlenül a gazdasági-politikai hatalomnak, sokkal inkább az előítéletes vagy idegenellenes társadalmi közgondolkodásnak vannak bajai. A „hivatalos” (állami) politika és a helyi érdekű (ön)kormányzati politika korántsem lehet független a betelepülők származási országának ismertségétől, de közmegítélésétől sem. Vagyis a külső körülmények és a belső feltételek egyaránt hatnak arra, hogy a nemzetiségi helyzetet, kisebbségjogi biztonságot

garantáló politikák milyen állapotokat idéznek elő az együtt vagy egymás mellett élő népcsoportok körében, mennyire teszik őket nyitottá, befogadóvá, vagy éppen elutasítóvá.

A *kisebbségek főbb csoportjait* a nemzetközi politikai gyakorlat aszerint határolja el egy-egy állam nemzeti lakosságától (vagyis a többségtől), hogy legalább két generáció (kb. 40-50 év) óta *megkülönböztetik őket* jogi vagy nyelvi-kulturális értelemben, vagy pedig *ők magukat nyilvánítják másnak*. Ez utóbbi két szempont abban is szerepet játszik, hogy egy országon belül elfogadják-e jelenlétét egy (vagy gyakorta több) kisebbségnek, s ha igen, akkor ez nekik is érdekükben áll, vagy éppen hátrányosan érinti őket. Például Magyarországon a *cigányokkal kapcsolatos közgondolkodás*, sőt a tudományos megismerés normái szerint is cigánynak lehet venni azokat, akikről

1) *környezetük azt állítja*, hogy cigányok, valamint azokat is, akik

2) *magukat annak nevezik*, függetlenül attól, hogy ez számukra előnyös vagy hátrányos. Az előnyök és hátrányok persze attól is függenek, éppen ki érvel ellenük vagy velük, ki panaszkodik vagy büszkélkedik a helyzetével. A *magyarországi cigányság*, mint a *legnagyobb kisebbség* (becslések szerint kb. 600.000 ember) java többsége igen súlyos megélhetési gondokkal, lakáshelyzettel, tanulatlansággal és egészségi állapottal küzd... – és ennek nemegyszer hangot is ad társadalmi képviselőin keresztül. (Kisebbségi képviselő sem volt mindig, ez csupán nagyon új fejlemény...!) Sőt, gyakran még azokat is „lecigányozzák”, akiknek mozgó életmódja, biztos jövedelemforrása nincs, vagy nem tudják, esetleg nem is akarják kevés jövedelmüket beosztani, inkább fölélük. Ezt a lecsúszott társadalmi réteget (mert immáron nem néhány emberről, hanem százazrekről van szó a közelmúlt másfél évtizedben!), szívesen azonosítja a közfelfogás a „dolgozni nem szerető” cigányokkal. Holott a cigányság számos társadalmi tevékenységet egymaga végzett évszázadokig (fakitermeléstől teknővájásig, szegkovácasságtól és lópatkolástól a vályogvetésig, kosárfonásig, szállítástól a muzsikálásig). Viszont az elmúlt évtizedben a romló életszínvonal elsősorban és legelőször éppen őket érintette, így nem tudtak tartalékokat fölhalmozni sem lakások formájában, sem tanultság és iskolai végzettség szempontjából. Amikor pedig hagyományos közvetítő-kereskedő tevékenységüket folytatják, akkor azonnal fölbred a gyanú, hogy áruikat lopták, házaikat eladták, pénzüket elénekelték, ha pedig így van, akkor „meg is érdemlik sorsukat...!”. Ám erre még ráakódik a kisebbségekkel és etnikai csoportokkal kapcsolatos politizálás, amelyet közismert szakkifejezéssel röviden „etnopolitikának” neveznek. A cigányokkal kapcsolatos etnopolitika igen kétarcú: ha a kormányzat saját eredményeit kívánja fölmutatni, vagy az Európai Unió csatlakozás feltételeinek akar megfelelni és hivatalosan épp a cigányok

helyzetének javításáért folyó küzdelmet értékelheti, semmiképpen sem fog azzal büszkélkedni, hány cigánygyermek marad ki az általános iskolából, hányan szülnék alig kamaszodva a lányok közül, és hányan szorulnak különleges betegellátásra, családi segényekre és kedvezményekre, lakásfelújításra vagy fedélbiztosításra... Ehelyett inkább arról készül kormányzati döntés, hogy a leszakadt csoportok – s köztük a kisebbségek köréből is főként a cigányság – kiemelt figyelmet kell kapjon a szociális, egészségügyi és foglalkoztatási szempontból, vagy hogy csökkenjenek az előítéletek a cigánysággal kapcsolatosan... A cigány és nemcigány oldal ebben az együttműködésben a kérencsélés és foglalás, illetve ígéretés és büntetés megoldásaiban talál egymásra: aki teheti, csak akkor vallja magát cigánynak, ha ebből várható haszna van, ha ennek ürügyén támogatást kérhet – de fennén titkolja cigány voltát, amennyire csak tudja, ha éppenséggel munkát keres, ha azonos jövedelemre számít, ha nem akar sem kivételezett lenni, sem hátrányosabb helyzetbe szorulni, vagy ha gyermekét nem akarja kisebbségi óvodába illetve kisegítő iskolába adni. Ugyanezért térnek el a statisztikai adatok is: a magyarországi roma kisebbségi szervezetek 7-800.000 lélekkel számolnak (ha a cigány lakosság létszámáról és saját intézményi támogatottságukról van szó), de a népszámlálási statisztika jóval kisebb (450-500 ezer fős) cigány lakosságot valószínűsít annak alapján, ahányan a magyar állampolgárok közül cigánynak vallották magukat. Az eltérés persze lehet a józan ész csele is: ha előnyös, miért ne vallja magát cigánynak, de ha csak az összeírási adat kell valakiknek, akkor minek is vállalják, hogy a (sokszor) megbélyegzettek között vannak. Egyenlőség és egyenlőtlenség így próbál összhangba kerülni – s ebben mindkét oldal (a cigányok és a nemcigányok, a politikai intézmények és a cigány érdekérvényesítés taktikái is) egyaránt szerepjátékokra kényszerül.

A magyarországi cigányság illetén „megszámlálhatatlansága” még ennél is nagyobb gondot okoz Nyugat-Európa számos országában, ahol leginkább vándorol a cigányság, és kevésbé hagyja magát letelepíteni. Válaszképpen egyre több helyen tiltják meg a vándorcigánytelepek kialakítását, alkalmi táborok létesítését is. Vagyis: ha lehet, még látványosabb az érdekek ütközése a romák és az államok vagy önkormányzatok politikusai között, még több a látszat-program a szelíd kényszerek alkalmazása mellett, még süketebb a más hangnemű életmódra a politikusok érdekelt köre, ezért a szembesülések is látványosabbak, a törvények is korlátozóbbak, és mindezek fölött még zengzetesebbek a megoldás-keresési programok... A megoldások közül pedig érdekes módon hiányzik annak észrevétele, hogy bár Európa- és világ-szerte egyre nagyobb arányú lakosság él a városokban a vidékiekhez képest (s a beköltöző, életmódot váltó csoportok között a cigányság városba költözése is látványosan jelen van). Egyre több ember éli életét az utakon „hivatásos vándorként” (szállítóként,

kamionosként, futárként, pilótaként, hajósként, kereskedelmi ügynökként), mégis a hagyományosan ugyanilyen foglalkozású cigányságot kitartóan lenézik „le-nem-települt” életmódja miatt. Mintha bizony a repülőterek, autópálya-centrumok, alvóvárosok és szállodaláncok nem éppen „cigánytábor-szerűen” lepnek el a világot... (Lehet, hogy emiatt „vannak útbán” a romák...? Ezt nem tudhatjuk... Budapest VIII. és IX. kerületében, vagy néhány magyarországi faluban egészen egyértelműen „modernizációs” szegény, illetve a látszólagos helyi hatalmi presztízsveszteség miatt igyekeznek őket „eltanácsolni” a településről...).

Ami ennek kapcsán föltétlenül hangsúlyozandó, az a gazdasági és politikai hatalmi egyenlőtlenségek, lehetőségek és remények mellett kialakuló szabályozás: a nemzetközi joggyakorlat javarészt tiltja a megkülönböztetést, a *diszkriminációt*. A kisebbségek mindenkori helyzete azonban nemcsak állandósult hátrányos helyzetet, diszkriminált állapotot (vagyis *negatív megkülönböztetést* és kiszolgáltatottságot) mutat, hanem éppen azért, mert ennek megelőzése végülis mindenki érdeke, kialakul a *pozitív diszkrimináció* kényszere is: ahhoz, hogy egyenlő lehessen, induló segítségre szorul egy kisebbség, s ahhoz, hogy egyenlő esélye legyen, többlet-kedvezményre van szüksége. Ennek elfogadása pedig a maga helyzetét nehéznek érző más társadalmi csoportokban sem megy könnyen, sőt, sokszor nyílt ellenkezésre is vezethet: „miért kap kedvezményes lakást, csak azért, mert cigány?!”, „miért kell külön iskola, speciális pedagógiai tudományág a cigányok oktatásához, mikor nem is akarnak iskolába járni...?!” – így szólnak az ellenérvek, de mintha elfelednék, hogy például a gyermekek sem egyenlőek, többlet-figyelemre szorulnak, a fogyatékosoknak is több segítségre van szüksége, a vidékiek sem élvezik ugyanazt a fővárosi ellátottságot, s ha csökkenteni vagy megszüntetni akarjuk hátrányos helyzetüket, több előzetes segítséget kell kapniok...

A külön(leges) figyelemre, többlet-segítségre szorulóknak azonban egyre többen vannak. Köztudottan sokasodnak a Föld lakói között azok, akik nem ott élnek, ahol születtek, nem ott dolgoznak, ahol laknak, nem ott érzik jól magukat, ahol meg kell húzódnik, nem ott szeretnének megélhetéshez jutni, ahol erre mások, a környezetük lehetőséget biztosít számukra, vagy éppen ahol ez egyre nehezebbé válik. A világ mintegy *ezernyi népcsoportjának* jó része olyan területen él, amelyet (legalább részben, vagy teljességgel) ő maga választhatott lakóhelyéül – de már jóval kisebb hányada érzi úgy, hogy érdemes volt éppen oda születnie, s nem kell elvagyódnia valahová más tájakra. Az ezernyi nép java része (több mint háromnegyede!) olyan környezetben él, ahol *más népekkel is kapcsolata* van, és ahol más népek életkörülményei, területei határolják a saját csoportját. Lehet-e egyre több embert

részesíteni egyre sokrétűbb külön kedvezményben, vagyis mind nagyobb tömegekre kiterjeszteni a pozitív, támogató megkülönböztetést? Lehet-e a népek között béke, kedvelhetik-e egymást, együttműködhetnek-e valamiképpen, ha a változások fő sodra nem az együttműködést, hanem az önzést, nem a megértést, hanem az elutasítást erősíti...?

Kisebbség és többség – az arányok nyelvén

A magyarországi nemzetiségek, kisebbségek tréfásan és drámaian egyaránt jellemezhetők, együtt és önmagukban is bemutatathatók, számos könyv, tanulmány, akadémiai doktori értekezés szól róluk, és egyre ismertebbek az európai népek, kormányok és más kisebbségek előtt is. Bár teljes körű megismerésük korántsem lehetetlen, de sajátosságaik, természetük, jellemvonásaik sohasem függetleníthetők az őket körülvevő vagy befogadó szélesebb társadalmi körtől. Vagyis: a *kisebbségek* mindig és mindenhol feltételezhetővé teszik, hogy mellettük, mögöttük, s olykor fölöttük ott található a *többség* is. Nincs értelme kisebbségről beszélni, ha nincs ellentétpárja, és ha nem vesszük tekintetbe a kisebbség és a többség történetét, kölcsönkapcsolatait a múltban és a jelenben.

Aki hazánkban a kisebbségekről vagy nemzetiségekről kíván tájékozódni, egyhamar észreveszi majd, hogy a Kisebbség nemcsak feltételezi a NAGY többséget, hanem kapcsolatuk korántsem mindig kiegyensúlyozott. Ha összehasonlítjuk a kisebbségek belső tagoltságát, környezetükkel kialakított kommunikációját, akkor egyezményes (toleráns) vagy konfliktusos helyzeteket, „csattanásokat” fogunk találni. Mivel egy kisebbség létszám szerint kevesebb emberből áll, mint a többség, talán jobban és könnyebben leírhatónak, megmutathatónak látszik. De ez, mihelyt közelebb hajolunk a kisebbségi helyzetűekhez, egyhamar kiderül, hogy nem így van...; mert miként a többséget is jellemzi hatalmasok, alárendeltek, szolgák, harcosok, ellenállók, királyok és betyárok megannyi apró csoportja, a kisebbségek is csupán ritkán jelennek meg egyetlen, azonos rangúakból és típusúakból álló egységként. Néhány példával ezt majd illusztrálni fogjuk, itt most csak annyit kell megjegyezni, hogy a kisebbségi helyzet *létforma*, emellett sajátos (vagyis a többiekétől részben-egészben eltérő) *életszemlélet* és *értékrend kerete* is.

Nem kifejezetten tudományos, de a gyakorlatból, hétköznapi életből ismert példa, hogy még az is, aki a többséget követi politikai véleményével, nem szeret a kevesek és „ritkák” közé tartozni, ezért igyekszik eltűnni a társadalmi szűrkeségben... még ő is szembetalálhatja magát

olyan helyzetekben a többségi véleményekkel, amelyek között kisebbségbe szorul. Lehet ez lottófőnyeremény, amelyet irigyelnek, magánvélemény egy vitában, vagy elegáns autó birtoklása, amelyet még meg is rugdosnak vagy karcolnak, és lehet családi hétköznapiokban annak kérdése, ki viszi le a szemetet... – hátrányos, kellemetlen vagy kivételes helyzetbe tehát mindenki kerülhet, s az is lehetséges, hogy tudtán és szándékán kívüli okok miatt lesz valaki kisebbségivé. Valahol mindenki kisebbségi... – mondhatnánk, vagy legalább utalhatnánk arra, hogy ezt az érzést majdnem mindenki magában hordozza, átélte már valamikor.

A *kisebbségi közérzet* az esetek többségében nem kellemes. Mégis vannak, akik esetleg büszkék is rá: ők a soványak a kövérek között, erősek a gyöngébbek között, jelesek a közepesek között. Nekik sem könnyű, főként, ha megdolgoztak érte... Van persze helyzet, amelyért vagy amely ellen nem lehet „megdolgozni”: aki pária indiai gyermeknek születik, vagy mozgásfogyatékosként, vagy arisztokrataként, az nemigen tehet kisebbségi helyzetéről. Ami itt kulcsszó, az a *helyzet*, az állapot, amely egy folyamaton belül meghatározza valaki helyét más valakik között, és ezzel részben vagy egészben a környező értékrendszert is jellemzi.

Szótári értelemben *kisebbség*, *kisebbségi csoport*, vagy *etnikai kisebbség* egy adott társadalomban a többség szorításában élő emberek csoportja, akik sajátos fizikai vagy kulturális jellemzőik miatt társadalmi hátrányokat kénytelenek elszenvedni. A helyzetnek van tehát egy eleve negatív oldala, tartalma. Lehet sok-sok kivétel, de a legtöbb kisebbségi állapotot a többség teszi kivételessé, akár kivételesen jóvá is.

Honnan tudjuk, hogy valaki kisebbségi?

A nemzetiségekkel és kisebbségekkel több tudományág és számos tudományterület foglalkozik. Ma legfőként a kisebbségtudomány, de mellette a szociológia, a kulturális és a politikai antropológia, a társadalomlélektan, az igazgatástudomány, a nyelvtudomány, a jogtudomány és még számos tudásterület is törekszik arra, hogy pontosabban, árnyaltabban belássa, mit okoz, honnan ered, milyen feltételek között válik érdemmé vagy hátránnyá a kisebbségi állapot. Mindezek néha attól is függenek, hogy egy-egy népcsoport helyzete, története, életformája, léthelyzete miként kapcsolódik össze a környezetével. Ahol például háború dúl két szomszédos nép(csoport) között – mint a Közel-Keleten vagy a Balkánon, továbbá számos afrikai országban is –, ott a katonai felderítéstől az élelmiszerpiaci befektetőig, a gyógyszerforgalmazástól a kórházi ellátásig, a gyermekvédelemtől a politikai

pártokig egy sor szervezet, kormány, nemzetközi intézmény témája a kisebbségi helyzet, és ilyenkor a televízió, a sajtó, az oktatásfejlesztők, a politikatudósok, a közgazdászok, jogászok, nyelvészek is mind-mind megfogalmazzák a saját területük *kisebbségi politikáját*. Vannak tehát kisebb társadalmi csoportok, és van a többségi társadalom, amely vagy toleráns (*tolere* latin eredetű idegen szó: *elfogadót, tűrőt jelent*), vagy vállalja a kisebb-nagyobb konfliktusokat, harcokat, küzdelmeket a kisebbségek ellen.

Ebből a helyzetből is következik, hogy a kisebbségek kérdése sosem független megtűrtségük adott állapotától és e viszony előzményeitől. Mitől kisebbségi egy csoport? Egyrészt létszámától függ *kisebb*-sége, tehát a *többség* teszi azzá. Ezt néhol határozottan megfogalmazzák hátrányként vagy számos esetben előnyként (mint például a magyarországi németek, avagy svábok, görögök, bolgárok esetében, és ellenpéldaként a cigányok esetében), néhol pedig csak tudják, de nem kap hangsúlyt a kisebbség léte (például a Magyarországon élő franciák, törökök, afrikaiak vagy koreaiak esetében). Még olyan helyzet is előfordul, hogy egy-egy etnikai kisebbségről tud a többségi társadalom, de valamely körülmény nehezíti helyzetének jogi, kulturális vagy politikai elismerését (ilyen például a menekült afgánok, letelepedni szándékozó kínaiak, a kereskedő arabok, vagy évszázadok óta az itt élő zsidóság helyzete is).

A kisebbség nemcsak mindig a többséggel együtt értendő, de azon túl, hogy őt miként minősítik a soraiba nem tartozók, alapvető fontossággal bír, *miként minősíti önmagát* ugyanez a társadalmi csoport. A magyarországi kunok, palócok, bősörmények, jászok, bunyevácok, matyók, bosnyákok nem jelentkeztek azért, hogy létszámuk alapján *kisebbségi joghelyzetet*, speciális kulturális elismerést, politikai képviseletet, kormányzati támogatást kapjanak, ezért nem kerültek föl a hazai kisebbségek listájára. Történeti okok (a félelmek, a nyilvántartási kiszolgáltatottság és az egykori visszaélések) miatt nem került kisebbségi státuszba – vagyis jogilag képviselhető és védett helyzetbe – a magyarországi zsidóság sem. És bár a hazai kisebbségek legnépesebb csoportját alkotja a cigányság, az egyes cigány csoportok számára még sértő is lehet, hogy egységesként kezelik, mert három-négy nagyobb csoportjuk nemcsak máshol és máshogyan él, de sokszor egymás nyelvét sem érti hibátlanul. Az itt felsorolt példák tehát nemcsak azt mutatják, hogy van szabályozott, jogilag elismert léthelyzete az egyes nemzetiségi csoportoknak, másoknak meg nincs, de fölhívják a figyelmet arra is: a politikai, kisebbségpolitikai, kisebbségjogi és kisebbségvédelmi szempontok sem mindig elegendők arra, hogy egyenlő státuszú (ugyanabba a társadalmi nagycsoportba tartozó) legyen minden etnikai csoport. Szükséges annak belátása is, hogy maga a csoport, és azon belül hangadók,

képviselők, kiváló személyiségek nemkülönben megfogalmazzák, miként és miben tér el a csoport belső tagoltsága attól, amit kívülről ráformálnak.

E külső nézőpont (és elvi egyeztetetősége) két további kérdéskört idéz ide: az arányokét és az értékekét.

Arányok és értékek: az etnikai identitás és a magyar állapotok

Nézzünk meg néhány erre vonatkozó példát! Köztudott, hogy minden társadalom nemcsak *sok rétegre* osztható, nagyobb osztályokból vagy térségi csoportokból áll, hanem a csoportok tömege, összetétele, jelentősége is *változó* a történő történelem során. Ismeretes az is, miként alakult például a Biblia szerint a zsidóság története, Kám-Szém-Jáfet népének gyarapodása, majd kapcsolata történeti környezetével, Egyiptommal és a tájegység más népeivel. Ugyanígy fölidézhető a vikingek története, vagy a hunoké, a szaracénoké vagy a szkítáké, akik ugyanannak a Krisztus utáni évezrednek európai népcsoportjai voltak, amelynek akkori felfogások, ellenségek, szomszédok és utódok más és más jelentőséget tulajdonítottak. Hol a pusztulás évszázada, hol a „megérkezés” évezrede, hol a környezettel vállalt konfliktusok indulásának időszakára volt ez, s az egyes népek a többihez képest voltak „vadabbak” vagy „civilizáltabbak”, nomádok vagy letelepedettek, istenfélők vagy pogányok. Ha nem a saját kultúrájuk alapján próbáljuk őket megérteni, akkor csak elhamarkodott, vitatható ítéleteket alkothatunk – és a saját kultúra is mindig környezet- és korszak-függő. Nincs nép, sem kisebbség, sem többség, melynek históriája értékelhető lenne múltja és a mindenkori környezete nélkül...! Látni fogjuk ezt alább a magyar történelem, a magyarországi kisebbségiség átalakulási folyamataiban!

A kisebbségek és többségek harca, egyezkedési folyamata, megállapodási kényszere vagy erőszak-fenntartási módja tartósítja a kapcsolatokat, ezek idézik elő a változásokat, alakítják át a társadalom szerkezetét is. Kisebbség és többség között mindig is kialakul a súlyarányok, rangok, képességek, erősségek és gyengeségek rendszere, az egymással szembeni védekezés számtalan technikája, a titkolt, lelki mélységű idegenkedéstől a nyílt konfliktusokig mindenféle módon. Ahhoz, hogy egy kisebbségnek elfogadható helyzete legyen, a többségnek kell megértő türelmet gyakorolnia, de legalább is tudomásul kell vennie a kisebbségek létét. A másság tudomásulvétele azonban nem képzelhető el a *saját csoport* értékeinek megfogalmazása nélkül, sem a másik *idegen csoport* „körülírása” nélkül, sem az

összehasonlítás nélkül. Ebben a hármasságban pedig gyakorta megjelenik a megkülönböztetés valamely formája (többre értékelés, lebecsülés, egyenrangúsítás stb.), amely lehetővé teszi, hogy az *egy közösséghez, közös egységhez tartozók* olyasféle összetartozás tudatával rendelkezzenek, melynek segítségével *kizárják* saját csoportjukból a másikat, a többieket, illetve „*bezárják*” saját etnikai csoportjukat a kívülről jövő hatások előtt. Az etnikai csoport önképe és egység-képzete, vagyis tagjainak hovátartozás-élménye lesz az *etnikai identitás* vagy *etnicitás* alapja.⁶ A kisebbségi élethelyzetnek pedig éppen ez az etnicitás a legfőbb tartalma, létérdeke ennek védelme, feladata az etnikai kultúra és a *kisebbségi örökség* gyarapítása, továbbhagyományozása. Aligha van etikai kisebbség, amely tiltakozna az ellen, hogy megértést, segítséget, többletjogokat, egyenlőséget ajánljanak föl számára, vagy elfogadják, hogy mai helyzete nem választható le múltbéli állapotától, hátrányos vagy kedvezőbb néptörténete folyamatától. De szintúgy aligha találunk többséget, amely ha keresi, ne lelné meg „saját történelmében” a korábbi korszakok etnikai sokszínűségének változatos állapotrajzát. Nézzük ennek példáját röviden a magyar törtélemben!

A történelmi változásfolyamat nélkül aligha érthető meg az István király befogadó gesztusával hazánkba kerülő német lovagok, olasz és francia szerzetesek helyzete, vagy a magyarokkal kialakuló kapcsolata. S ugyanakkor azt is át kellene látni, hogy a honfoglalás idején az itt már megtelepedett avar és szláv népcsoportok mint leigázni való ellenség tűntek föl a vándorló „magyar” lovasnomád néptömeg számára. Ellenségek és leigázók azonban később keveredtek, így az, hogy végül is *kit nevezhetünk magyarnak*, inkább csak konvenció, elfogadott hagyomány vagy hallgatólagos egyezmény kérdése, semmint „demográfiai tényeké”. Hiszen nem igazán közismert a népvándorláskori hunok népcsere-folyamata, az ellenségekkel és barátokkal való keveredés etno-archeológiája vagy antropológiai története – de annyi bizonyos, hogy a „tipikus magyar” jegyek ötvenfélék, többségük akkoriban a sztyeppei népek java részére éppúgy rámondható volt (gyors mozgású, harcos, vándorló életmódú, bátor, tekintélytisztelet stb.). A mai „tipikus magyar” pedig néhány felmenőjén túl aligha tudja kimutatni származási „tisztaságát”. Tekintve a népcsoport-arányok változását illetve megmaradását, inkább csak feltételezni szokták, hogy a Kárpát-medencében akkoriban együtt

⁶ *etnicitás*: egy adott csoport tagjait más csoportoktól elválasztó kulturális értékek és normák. Etnikai csoportnak tekintjük az olyan közösséget, amelynek tagjai egy olyan közös kulturális identitás tudatával rendelkeznek, amely megkülönbözteti őket a körülöttük élő más csoportoktól. Az etnikai különbségek gyakorlatilag minden társadalomban összekapcsolódnak a hatalmi és vagyoni egyenlőtlenségekkel. Ahol az etnikai különbségek egyben faji jellegűek is, az elkülönülés különösen éles” (Anthony Giddens: Szociológia. Osiris, Budapest, 1995).

élő népek egymástól „elzárkózva” éltek és csakis népcsoporton belül szaporodtak-gyarapodtak... Ez pedig jószerivel képtelenség: emlékezetes, hogy a honfoglalás kb. 90 ezer lovasra (vagyis családfőre) számított népessége mellé kb. 60 ezer kun települt be a 13. század végén (azaz: a honfoglalók kétharmadának megfelelő létszám!), továbbá csak a történeti demográfusok (népesedéskutatók) a megmondható, mennyi féltörök gyermek születhetett 150 éves jelenlétük alatt, és a bevándorolt-menekült népek (morvák, avarok, gepidák, alánok, kálizok, szlávok, mongolok, vallonok, kabarok) mellett az elfoglalt területek belső népvándorlása is megkeverte a „tiszta magyarság-arányokat”. Vagyis ún. „faji tisztaságot”, az „ősmagyar vér” folyamatos jelenlétét igencsak nehéz lenne igazolni a fogalom biológiai értelmében, s még kevésbé kulturális, szokásbeli értelemben vagy életmód és értékrend szempontjából. Szándékosan karikírozva itt az állítást, mondhatjuk, hogy a magyar köztörténetben éppen az lenne a ritka kivétel, vagyis az igazi kisebbségi állapotú, aki megmaradt volna magyarnak egy évezreden át...! Az, hogy éppen kit és miért neveztek magyarnak, ki és miért mondta magát magyarnak, sokkal bonyolultabb kérdés, mintsem itt részletesen bemutatnánk.

Történeti metszetben vizsgálva tehát a népek arányszámait, az *etnikai* sajátosságok elhanyagolhatatlan fontosságra tesznek szert (az *ethnosz* görög eredetű szó, *népet* jelent). Az etnikai jelleg, amely a kisebbségeket meghatározhatóvá teszi, jobbra nemcsak küllemi vagy alaki *másságot* jelent, hanem sokkal több esetben *kulturális értékeket és normákat* testesít meg. Az etnikai csoportképződés ezért mélyebb azonosságokat és különbözőségeket jelez, semmint az külsőből, vagy nagy tömegekre érvényesen megítélhető lenne. Az etnikai különbségek rendszerint a gazdasági-vagyoni és a hatalmi-státuszbeli egyenlőtlenségekben is megjelennek, sokszor élesen, máskor rejtetten. Például más és más volt az uralkodó kisebbség hozott kultúrája az Árpád-házi királyok idején, más Mátyás uralgása alatt, más a török Porta országlása idején, megint más a Habsburgok korában, Horthy vagy a szovjet rendszer időszakában. Ezek a korszakok nemcsak „idegen” népek betelepítésével, addig ismeretlen vallások behozatalával, sajátos kulturális és szokásjogi rendszerekkel, normákkal és divatokkal voltak jellemezhetőek, de más vallásokkal, életmód-mintákkal, megélhetésmódokkal, nyelvi rendszerrel is. Ezekben pedig a mindenkori kisebbségek folytonos alkura, hűségre, hátrányos helyzetüket könnyebbítő kompromisszumokra kényszerültek, szerencsés esetben jogszabályokkal vagy kiváltságokkal is védték, rosszabb esetekben viszont csak elűzték és kifosztották őket.

Érdeemes arra is emlékezni, hogy a nemzeti sajátosságok rendszere, illetve értéktartalmai (amilyenek például az egység, a hazaszeretet, az együttérzés, a testvériesség, a nyíltság, a barátság stb.) miként hordoznak *valódi különbségeket* vagy miként torzítják azokat. Amikor például a történelmi legendárium a magyarok „dolgosságáról” vagy hősiességéről értekezik, akkor ezt a minősítő és kategorizáló értékelést pontosítani kellene azzal, hogy a „magyarok” képe, és eredményeik kiegészíthet a bolgárkertészek termékeivel, a szlovákok lakta magyar falvak rendjével, a svábok művelte szakmák hagyományával, a görög kereskedők városi házaival, vagy a zsidók iskoláival, akikkel történetileg is együtt laktak és éltek. De cizellálható a „magyar jellemvonások” leírása az úgynevezett „tipikusan magyar vonásokkal”: a cigányok hangszeres játékával, a Petrovics (Petőfi) nevezetű család Sándor fiának forradalmi verseivel, a Mária Terézia-kori testőrírók osztrákhúságával, a szabadságharc magyar huszárcapitányainak és vértanúinak korántsem magyaros névsorával, vagy a magyar szabadságharcért küzdő Bem tábornok lengyel erkölcsi hátországával, esetleg Raoul Wallenberg embermentő akciójával a fasiszta német csapatok megszállta Budapesten... Kisebbségekből valók, de a nemes célokért a többséget építők, szolgálók voltak ők, s lettek a magyar nemzeti történelem példás alakjaivá egyúttal. Kérdés marad: „magyarrá” lettek-e attól, hogy magyar célokat szolgáltak? Ki és miért, mikor és mi módon kívánja őket magyarnak tekinteni?

Vagyis az, hogy *egy nép egészét* lehetséges-e összességében, általánosságban értékelni, rendszerint *korhangulat, érvelések és érdekek kérdése* is, nem pedig csupán embercsoportok hétköznapi viszonylataitól független, felszínes minősítésének kérdése. A felszínesség és a „típustanok” poénosak lehetnek (mint a bevezető mottójában idézett „cigányhazugság” esetében), de olykor ennél sokkal ártalmasabbak, életveszélyesek is (mint a Borsszem Jankó időszakában folyó zsidóüldözések és pogromok esetében). A kisebbségi lét ezért minden korban-korszakban legalább annyira annak kérdése is, *kikből áll a többség*, továbbá hogyan képes megbecsülni, értékelni – a teljes társadalom, vagy földrajzi szomszédja – a vele *együtt élő* kisebbségeket, mennyire felületes vagy *ellenséges*, illetve mennyire elfogadó és *megértő* velük kapcsolatban. A leggyakrabban éppen az etnikai kisebbségeket tűrő és támogató állam képes arra is, hogy toleráns legyen minden állampolgárával kapcsolatosan, és ahol az etnikai másságot nem tűrik, ott a gondolkodásbeli vagy vélemény-ellenzékeséget sem szokták tűrni...

Vagyis, a kisebbségséget nemcsak számadatok jellemzik, nemcsak arányok alakítják, hanem értékelések, értékrendszerek, beállítódások is befolyásolják. A történelemben kimutatható formák és beállítódások tehát többféle kisebbségiség-fogalmat körvonalaznak:

- lehet egy *kisebbségi élethelyzet* származási alapú, etnikai alapú, kulturális másságra alapuló (pl. nyelvi, szokásjogi),
- de nemegyszer hatalmi kiváltsággént is érvényesülhet (például a feudális rendben vagy az arisztokrácia körében),
- gyakorta hátrányos helyzet jellemzi (pl. társadalmi súlya kicsiny, érdekérvényesítési ereje csekély a legtöbb kisebbségnek, de nem mindegyiknek...!),
- és mindig meg kell küzdenie a saját helyzete biztonságáért a többséggel vagy a környezetével, sokszor más kisebbséggel vagy kisebbségekkel is.

Sokáig sorolható lenne még a „magyarnak” nevezett társadalom történeti tagoltságának számos kisebbség-formája. Aki előveszi az irodalmi vagy történelmi szöveggyűjteményt, gazdag kínálatra lel a kisebbségi helyzetek példái közül; s ha az olvasottakat a történelmi Magyarország térképére vetíti, igen gazdag színskálája látható az egyes népcsoportok földrajzi elhelyezkedésének. A felvidéki németek és szlovákok, csehek, a délvidéki „dalmátok”, szerbek, bosnyákok, bunyevácok, az őrvidéki németek és osztrákok, szlovének és taljánok, vagy az Erdély-melléki románok, szlovákok, rutének, meg a Duna-menti svábok jókora foltjai tarkítják a tájat. És akkor még a „magyarok” közé soroltuk az alföldi kis- és nagykunokat, a jászokat, a hajdúkat, az északi palócok, barkók, besenyők, matyók tájegységi csoportjait, a keleti tírjákokat és a Duna-völgyi bolgárokat, szerbeket, a baranyai „rácokat”, helyenként a székelyeket... Mindezen tömegeket, és a saját környezetükhöz képest folytonosan kisebbségi helyzetben élőket a földrajzi, néprajzi és nyelvészeti kutatások alapján 5-6 nagyobb, 30-40 közepes és mintegy 100-150 kisebb körzetre osztják föl a Kisalföldtől Bukovináig és Moldváig, kifejtve, hogy „a néprajzi szempontból vett önállóság mindig csak viszonylagos, /.../ de mindig megvolt a tájak, népcsoportok, nemzetiségek közötti munkamegosztás”.⁷

A népek és nemzetiségek fogyása is része a térképtörténetnek. A tatárjárás utáni pestis elvitte az akkori népesség felét, a török hódoltság alatt az akkori népesség ugyancsak fele maradt meg... Az időközben folytonosan zajló betelepítések nyomán (1700 és 1848 között kb. egymillió telepes jött), a háborúk és elbujdosások, valamint a messzi távolban munkát vállalók tömegeihez képest nagyszámú bevándorló csoportok (javarészt német, zsidó és cigány

⁷ Katona 1990:10-14. oldal

jövevények) találtak hazára Magyarországon, így 1910-re 54 %-os többségbe kerültek, eközben a Monarchia népességében viszont a magyarság kisebbségbe került...⁸

A kisebbségbe került többség, az abszolút többségbe került kisebbségek kérdése a korábbiakban soha még nem látott hovátartozás-kavalkádot eredményezett. Aligha túlzás kijelenteni, hogy aki a Kárpát-medencében egyetlen nemzetiségi- vagy népcsoporthoz tartozónak vallja magát, az inkább választott egy identitást, semmint megőrizte azt, amit elődeitől kapott... A 18-19. században még kitartó előkészítéssel nemzetiségi törvényeket hoztak, sőt nyelvi-kulturális, oktatási és vallási szempontból fontosnak is tartották a jogszabályok érvényesítését – s ha nem is tudományos hitelességgel, de örömmel vállalták, hogy a népek színes forgataga egy-egy tájegységen belül nagyjából azonosítható elemekből áll. Ezt a meghatározhatóságot ma már sokkal nehezebb fenntartani, a mozgások és keveredések szinte követhetetlenek, földrész-méretűvé vált az etnikai identitások átláthatatlansága. A kisebbségi identitás pedig állandósult állapotá vált.

Számos esetben a kisebbségek vagy etnikai-kulturális csoportok identitása, mássága vagy sajátossága nem fogalmazódott meg a mindennapokban, hiszen amikor együtt élnek, a hétköznapi emberi konfliktusokon túl aligha van szükségük a másság előnyös vagy hátrányos jellegét hangsúlyozni. Annál inkább sor kerülhet erre, amikor elszegényednek egyes népcsoportok, amikor „felelőt” keresnek sorsuk nem-kedvező alakulására, vagy amikor egymás ellen uszítja őket egy külső erő, idegen érdek vagy uralmi rendszer.

Ha a németek kisebbségi közössége a második legnagyobb a magyarországi nemzetiségi csoportok között, még rosszabbak az arányok a többiekénél: a szlovák, horvát, román, ukrán, szlovén, szerb anyanyelvű népesség száma 1949 óta mintegy a felére csökkent, szinte mindegyik népcsoport „előregszik”, vagyis a nemzetiségi fiatalok aránya 11 % alatt van többségükénél, ugyancsak minden második nő magyar férjet talál magának, otthon és az iskolában, játék és szórakozás, tanulás és továbbtanulás során többségük csak magyar szót tanul. „A nemzetiségi iskolákban tanuló gyermekek közel 90 százaléka nem beszéli az adott kisebbség nyelvét” – írja a magyarországi kisebbségek egyik akadémiai kutatója. És bár elismeri, hogy „a cigányság példája kétségkívül a legegységesebb adalék ahhoz, milyen nagyok a törvény által elismert 13 kisebbség helyzetén belüli különbségek”, de ez nemcsak fogyásuk és életmódjuk különbségeire mutat rá, hanem arra is, hogy nagy mértékben csökkent a hagyományos életformák, kulturális hagyományok átörökítésének esélye. A kutatók

⁸ Katona 1990:6-13. oldal

megkülönböztetik a nemzeti kisebbségek „*őshonos*” csoportjait (akiknek a szomszédságunkban élő anyanemzete van, és annak kultúrájával közelebbi kapcsolatuk lehet, például a német, szlovák, román, horvát, szerb, szlovén, ukrán, ruszin csoportokat), valamint a „*bevándorolt*” kisebbségi csoportokat (amilyen a lengyeleké, görögöké és bolgároké). Utóbbiak például másfajta kapcsolatot őriznek egykori anyanemzetükkel, s többnyire a földrajzi távolság is szerepet játszik ebben, illetve az a folyamat, amelyben a határok ma már sokkal átjárhatóbbak, mint régen. Ennek ellenére a kisebbségi-nemzetiségi közösségek nem tudják megtartani nyelvi és kulturális, értékrendi és foglalkozási hagyományaikat, illetve hiába alakult ki a kisebbségi önkormányzatok rendszere, ezek kellő pénztámogatás hiányában csak éppen néhány évforduló, ünnep vagy megemlékezés megrendezésében tudnak érdemi szerepet vállalni, saját kisebbségeik képviselőiben nem sok eredményt érhetnek el.

Pontosítani kell itt még két jelenséget: létszám és nyelvtudás arányát, valamint a kisebbségi vagy nemzetiségi helyzet előnyét és hátrányát. A népszámlálási adatok, melyek alapján a kisebbségek lélekszámát nyilvántartják, nincsenek mindig összefüggésben a nemzetiségi származásúak nyelvtudásával, és megint más adatot kapunk a kisebbségi szervezetek becslései alapján. A legkisebb csoport a ruszinoké, akik az ukrán anyanyelvűekkel együtt 674-en voltak a népszámlálás szerint (1991), de képviselői szervezeteik kb. 2000 főre becsülik teljes létszámukat. Az 1370 bolgár mellett 1665 bolgár nyelvismeretűt számítanak, saját szervezeteik szerint kb. 5000-en élnek hazánkban. Hasonlóképp a görögök 1600-4500 között, a horvátok 13.000 és 90.000 között, a lengyelek 3000 és 12.000 között, az örmények 3000 és 10.000 között, a románok 8000 és 10.000 között, a szerbek 2900 és 5000 között, a szlovének 2500 és 5000 között vannak, a nyelvismeret szintjén pedig még bizonytalanabbak a becslések és a tények. Ami nem a szürke számadat, hanem inkább az emberi lépték kérdése már, az az, hogy mindegyik nemzetiségi csoportnál megjelenik a kétnyelvűség, vagyis a kettős nyelvtudás, a nyelvváltás nemegyszer hasznos módja, de megjelenik az is, hogy elfelejtik, vagy meg sem tanulják nemzeti közösségük irodalmi nyelvét. Kialakul sok esetben a „kettős kötődés”, vagyis egyszerre szerb és magyar, lengyel és magyar, román és magyar, de már kevésbé tanulja meg anyaországa történelmét, földrajzát, kultúráját és gazdaságát. Sőt, a huszadik századi magyar és kelet-európai történelem zűrzavaros folyamatában nemcsak az oktatás, a politika vagy az értékrendszerek változtak meg és hatottak a kisebbségi kultúra megőrzése ellen, hanem vitathatóvá vált a nemzetfogalom és a nemzeti kultúra olyan hagyományainak fenntartása is, amely a 19. századi nemzetépítési korszakra tekint vissza, és

elfeledi, hogy a 21. század már sokszor más kulturális követelményeket, másfajta identitást, másféle közösséget tekint érvényesnek, s ezáltal más normákat tesz lehetővé vagy nehezzé, mint a nemzeti történelmek regionális históriája.⁹

Nagyon fontos tehát, ezért megjegyzendő, hogy a nemzetiségi hovatartozás igen romló állaga, egyre nehezebb fenntarthatósága roppant mértékben leépíti a kisebbségi közösségek összetartozási tudatát, identitását. Megfogalmazható, hogy egyre inkább jelen van nemcsak a kettős identitás (magyar-bolgár, vagy szerb-magyar kötődés), hanem a többrétegű identitás is, amely nemegyszer csupán szerepeket, képzeteket rejt, de sajátos kulturális magatartásként mégis fokozódó mértékben megtalálható. Példaként már lehet utalni arra, hogy a családi-származási közösség kiegészül a kortárs csoportok közösségeivel, az anyanyelvi tudás a tanult nyelvekével, a kisebbségi gazdaság a regionális gazdasággal, a helyi kisebbségpolitika az országgal, a nemzetiségi kultúra az egyetemességgel kerül közelebbi (és nemegyszer függő) viszonyba.

Mindezek nyomán még egy kisebbségi kulturális „intézmény” említése, vagy inkább jelzés-értékű megnevezése kívánczik ide: a törvénybe nem iktatott kisebbségek és nemzetiségek léte. Ezek ugyanis akkor is vannak, ha nem látszanak. Utaltam már arra, hogy a magyarországi zsidóság nem akart nemzetiségi státuszba kerülni, mert akkor nyilvánossá kellene tegye létszámát és adatait, márpedig ettől (történeti előzmények miatt) megokolt félelmei vannak. Mégis léteznek hitközségek, léteznek hívő közösségek, s egyszerre vallás, nemzetiség és kultúra testesül meg a zsidóság csoportjában. De vannak sokan, akik még nem érezték át egészen, hogy a hazai zsidó kisebbséghez kell csatlakozniok – mégis vannak ők, rejtett kisebbségben... Hasonlóképpen vannak a tájegységi csoportok is, melyek néprajzi szempontból korrekt leírása nemegyszer megtörtént már, de sokszor a leírtakkal és azok mai értéktartalmainak megváltozásával sokan már nem vállalhatnak azonosságot, így maradnak mondjuk fél-palócok, félig-kunok, fele-székelyek, s nem írják magukra, népszámláláskor nem vallják be ezt a felemás érzületet. Viszont e felemás helyzetűek is valamiképpen összetartoznak, képzeltek közösséget alkotnak valakikkel, akik korántsem biztosan konkrét csoportként vannak jelen a kulturális térképen, de mintegy „érezik közösségüket másokkal”. Éppúgy, ahogy a vallások közül számos olyan van, amelynek nem kell rendházába költözzön valaki, hogy hívőinek csoportjába tartozzon, megvan ez a „képzeltek közösség” az etnikai és kulturális csoportok között is. Lehetséges, hogy e virtuális csoportok nem számítanak a

⁹ Bővebben erről Szarka László: Identitás, kultúra, közösség. Internetes hálózati forrás:

„hivatalos” politikai normák szerinti nemzetiségi vagy etnikai csoportokhoz, s nincsenek róluk statisztikák, nyilvántartások, és nincsenek képviseleti intézményeik sem, de az intézményeknek pont azt a lényegi vonását, hogy egységbe szerveznek, érdeket képviselnek, értékrendszert alkotnak, azt teljességgel megvalósítja több is e rejtett kulturális közösségekből.

Rejtett vagy nyilvános – másfajta közösségiség és még teljesebb kisebbség

Mínt hogy e tankönyv fejezetei eleve különböző típusú közösségekkel és közösség-jellegű társadalmi csoportokkal foglalkoznak, ennek a fejezetnek nem kell vállalnia a rejtett közösségek létezésének bizonyítását. Ha olyan tényleges és képzelt közösségekre gondolunk, mint a drogosoké vagy a részegeseké, a homoszexuálisoké vagy az internetezőké, akkor biztosak lehetünk abban, hogy ezek törvényi nyilvántartása nem feltétele valódi közösségként létezésüknek. Sőt! Közülük több is éppen úgy létezik, hogy nem nyilvántartható, több is úgy szeretne létezni, hogy ne lehessen nyilvántartani... Hasonló a helyzet a halmozottan kisebbségi közösségeknél: az erdélyi magyarság például törvényileg biztosított kisebbségi státuszt élvez, de a magyarság kisebbségeként elkülönülő erdélyi zsidó magyarok már nem kívánnak kisebbségi polgárjogot, sem kollektív jogelvek alapján, sem kisebbségi önállóság szempontjából. Ugyanez a helyzet a székelységgel, amely a maga sajátos történetében sosem volt „jogilag” magyar, mégis úgy kezelik, mint a magyarság jelképes szimbólumának is tekinthető társadalmi univerzumot. Hasonló, de ismét csak más a helyzet a csángókkal, további hasonlóságok és különbségek találhatók az erdélyi örményeknél is. Újabb (és korántsem vitáktól mentes) körülírások vagy definíciók forognak közkézen a határainkon (messzi) túl élő diaszpóra-magyarokkal kapcsolatosan...: a brazíliai és argentinai mai magyar közösségek egy jó hányada egykori német származékok kivándorolt közösségéből ered, más részük menekült zsidóságból..., akiknek két-három nemzedéke a XX. század során teljességgel szakított már az anyaországgal, de mai, etnikai hullámoktól sem mentes globalizációs folyamatok hatására elkezdtek keresni „magyar gyökereiket” és megpróbálják fölismerni a magyar kultúra ízeit táncokban, színjátékokban, fesztiválokon és pörköltfőzési vagy tortasütési versenyeken... Teszik mindezt egy olyan környezetben, ahol a menekülteknek, betelepülteknek java része ugyancsak keresi a maga gyökereit – melyre, úgy látszik, elemi szüksége van az embernek. S

minél inkább kisebbségben van, annál jobban vágyik mások kisebbségét a magáéhoz viszonyítani, róla példát venni vagy benne mintákra lelni. Nem ritkán persze elutasítani is...

Ez pedig nem multikulturalizmus – a szó vegyes, kevert, többes, formátlan értelmében. Hanem olyan többkultúrújúság, amely arra utal, hogy sokszor már a „multi” sem érték, mert még a „vegyességnek” is hiányoznak a kötődési tartalmai, szemben azzal a tartalommal, amelyet több kultúra és szubkultúra ismerete, átélése, komolyan vétele kínál. Ez a *rejtettség*, amely *nyilvánossá* is válhat adandó esetekben, vagy az a nyilvános, amelynek látszat-formái nem képesek érdemben megjeleníteni a közösségi tartalmakat, nem képesek mély benyomást biztosítani a résztvevők számára, vagyis azok nem tekintik sajátjuknak, aligha jár mással, mint a pusztá formák fennmaradásával, emberi tartalmak nélkül. A „multi” ebben az értelemben nem „megoldás”: az embernek nem okvetlenül vagy egyszerre összekevert hovatartozása, hanem lehet abban egyik erősebb, másik látványosabb, harmadik szokványosabb, negyedik illedelmesebb, ötödik fontosabb, hatodik nyitottabb, hetedik formálisabb... – s így együtt teljesebb mindegyik...

Ennél kevesebbel pedig aligha elégedhet meg az ember... Akkor sem, ha kisebbségi...

Fölhasznált és javasolt (válogatott) szakirodalom

- ÁCS Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1996.
- AVEDIKIAN Viktória - DZSOTJÁNNÉ KRAJCSÍR Piroska, Dr.: *Magyarországi örmények*. (Körtánc Füzetek) A Körtánc Alapítvány kiadványa, Budapest, 1998.
- BALASSA M. Iván - DÉKITY Márk (szerk.): *A magyarországi délszlávok néprajza 2*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 110 p.
- BARICS Ernő, Dr. - BLAZSETIN István - FRANKOVICS György - SOKCSEVICS Dénes: *Magyarországi horvátok*. (Körtánc Füzetek) A Körtánc Alapítvány Kiadványa, Budapest, 1998.
- BONKÁLÓ Sándor: *A rutének (a ruszinok)*. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása a Könyvbarátai Körének közreműködésével, Basel – Budapest, 1996.
- CARUHA, Vangelió: *Magyarországi görögök*. (Körtánc Füzetek) A Körtánc Alapítvány kiadványa, Budapest, 1998.
- CHLEBNICKY, Ján - KNÍCHAL, Oldř – LÁSZIK, Michal: *Magyarországi szlovákok*. (Körtánc Füzetek) A Körtánc Alapítvány Kiadványa, Budapest, 1998.
- DONIN, Hayim Halevy: *Zsidónak lenni*. Göncöl Kiadó, Budapest, 2003.
- EPERJESSY Ernő (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából I.* (A Magyar Néprajzi Társaság kiadványa) Mikszáth Kiadó, Budapest, 1996.
- EPERJESSY Ernő – KRUPA András (szerk.): *A III. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia Előadásai* (1985. október 2.-4.). Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztálya, Budapest – Békéscsaba, 1986.
- FRANK Gábor, Dr. – L. IMRE Mária – ENGLENDERNÉ HOCK Ibolya – HEIL, Helmut – VÁRNAI Ferenc, Dr. – LANTOS Miklós – SCHMIDT Zoltán – FEHÉR István, Dr.: *Magyarországi németek*. (Körtánc Füzetek) A Körtánc Alapítvány Kiadványa, Budapest, 1998.
- FRANKOVICS György (szerk.): *A magyarországi délszlávok néprajza 1993*. Mikszáth Kiadó, Salgótarján, 1993.
- A. GERGELY András: *Kisebbség – etnikum – regionalizmus*. MTA Politikai Tudományok Intézete – Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- GJUROV, Alexander: *Magyarországi bolgárok*. (Körtánc Füzetek) A Körtánc Alapítvány Kiadványa, Budapest, 1998.
- GYIVICSÁN Anna – KRUPA András: *A magyarországi szlovákok*. (Változó Világ sorozat 16.) Útmutató Kiadó, Budapest, 1997.
- GYIVICSÁN Anna (szerk.): *A magyarországi szlovákok népi kultúrájának atlasza*. Szlovák Kutatóintézet, Békéscsaba, 1996.
- GYIVICSÁN Anna: *A magyarországi szlovákok hagyományos kultúrájának változásai*. Magyarországi szlovákok Kutatóintézete, Békéscsaba, 2001.
- HARASZTI György: *Két világ határán*. (Magyar zsidó történelem). Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1999.
- HATTINGER-KLEBASKÓ Gábor: *A ruszinok*. In: Eperjessy Ernő (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából I.* (A Magyar Néprajzi Társaság kiadványa) Mikszáth Kiadó, Budapest, 1996. 167-175. p.
- HATTINGER-KLEBASKÓ Gábor: *Magyarországi ruszinok*. (Körtánc Füzetek) A Körtánc Alapítvány kiadványa, Budapest, 1998.
- HUTTERER Miklós: *A magyarországi német népcsoport*. In: Diószegi Vilmos (szerk.): *Népi kultúra – népi társadalom VII.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 93-117.
- JOÓ Tibor: *A magyar nemzeteszme*. Universum Kiadó, Szeged, 1990.
- KAPRONCZAY Károly: *Magyarországi Lengyelek*. (Körtánc Füzetek) A Körtánc Alapítvány Kiadványa, Budapest, 1998.
- KATONA Imre: *Magyar népművészeti-néprajzi útikalauz*. A magyar népcsoportok és a hazai nemzetiségek. Budapest, (a szerző kiadása), 1990.
- KISS Mária (szerk.): *A magyarországi délszlávok néprajza 5*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1982.
- KISS Mária (szerk.). *Válogatás a magyarországi nemzetiségek néprajzi köteteiből*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1996.
- KÓSA László – FILEP Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- KOZÁR Mária - MUKICS Ferenc: *Magyarországi szlovének*. (Körtánc Füzetek) A Körtánc Alapítvány Kiadványa, Budapest, 1998.
- KÖVÁGÓ László: *Kisebbség – nemzetiség*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978.

- KRASINSKA, Ewa – KANTOR, Ryszard: *Derenk és Istvánmajor - A lengyel telepések utódainak története.* (Borsodi Kismonográfiák sorozat 31.) Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1988.
- LÉVI-STRAUSS, Claude 1999. *Faj és történelem.* Budapest, Napvilág Kiadó
- MANGA János: Magyarországi szlovákok. In: Diószegi Vilmos (szerk.): *Népi kultúra – népi társadalom VII.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 211-249. p.
- MANHERZ Károly (szerk.): *A magyarországi németek.* (Változó Világ sorozat 23.) Útmutató Kiadó, Budapest, 1998.
- MANHERZ Károly (szerk., utószó) – KALÁSZ Márton (ford.): *“Vadalma, vadalma, magva de keserű!” – A magyarországi németek népköltése* ELTE, Germanisztikai Intézet, Budapest, 1995.
- PAPADOPULOSZ, Filipposz: A magyarországi görögök múltjáról és jelenéről. In: Eperjessy Ernő (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából I.* (A Magyar Néprajzi Társaság kiadványa) Mikszáth Kiadó, Budapest, 1996. 53-61. p.
- PETRUSÁN György - MARTYIN Emília - KOZMA Mihály: *A magyarországi románok.* (Változó Világ 29.) Útmutató Kiadó, Budapest, 2000.
- PETRUSÁN György - NAGYNÉ MARTYIN Emília - KOZMA Éva - KOZMA Mihály: *Magyarországi románok.* (Körtánc Füzetek) A Körtánc Alapítvány Kiadványa, Budapest, 1998.
- POPOVICS Tibor Miklós: Kik is tulajdonképpen a ruszinok az internetikus kapcsolatok tükrében. In: Katona Judit - Viga Gyula (szerk.): *Az internetikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei* (Az 1995-ben megrendezett konferencia anyaga). Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1996. 289-292. p.
- PRÓNAI Csaba: Cigánykutatás és kulturális antropológia (rövid vázlat). ELTE/CSVM Főiskola, Budapest – Kaposvár, 1995.
- RUSZ Boriszláv (szerk.): *Magyarországi szerbek néprajza I.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1997.
- SAROSÁCSZ György: Magyarország délszláv nemzetiségei. In: Diószegi Vilmos (szerk.): *Népi kultúra – népi társadalom VII.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 369-390. p.
- SIMON J. Zaven: Szemelvények a magyarországi örmények történetéből. In: Eperjessy Ernő (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából I.* (A Magyar Néprajzi Társaság kiadványa) Mikszáth Kiadó, Budapest, 1996. 135-140. p.
- SIMON Mónika – CSECSERITS Bea – JAHL, Kathrin – LUKJANYUK, Tarasz – SIPAJLO, Igor – GERETA, Natalia: *Magyarországi ukránok.* (Körtánc Füzetek) A Körtánc Alapítvány kiadványa, Budapest, 1998.
- SZARKA László: A kisebbségi magyar közösségek helyzete és fejlődési tendenciái a kutatások tükrében. Elektronikus forrás: <http://www.korunk.org/oldal/php?ev=2004&honap=1&cikk=495>
- TENNER, W.P. 1996. Ethnicity. In: *Encyclopedia of Cultural Anthropology*, Vol 2. Edited by Levinson, D. and Melvin, E. New York, 393-395.
- UDVARI István (szerk., előszó): *Ukrán folklór – szöveggyűjtemény.* Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, Nyíregyháza, 1995. 3-6. p.
- VÁRI András: Etnikai sztereotípiák a Habsburg Birodalomban a 19. század elején. Szövegek és szerzők. Replika 3 (1).
- VARRÓ Zsuzsa 1998 *Összetéveszhetetlen hasonlóság.* Az etnikai identitás és a hagyományokhoz való viszony a budapesti kurd közösségben. Megjelenés előtt, kézirat, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont.
- VENGRINYÁK Edit: Athéni beszélgetés Hrisztosz Tsziamulisszal. In: *Kafenio* (A Görög Országos Önkormányzat folyóirata), 2002.1. szám. 29-35. p.
- VUJICSICS Sztóján (szerk., jegyzetek): *A koszovói lányka - szerb-horvát hősi énekek, románcok.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1957.
- VUJICSICS Sztóján: *Magyarországi szerbek.* (Körtánc Füzetek) A Körtánc Alapítvány kiadványa, Budapest, 1998.
- VUJICSICS Tihamér: *A magyarországi délszlávok zenei hagyományai.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1978.
- WATTS, Niki: *The Greek Folk Songs.* Bristol Classical Press, Bristol, 1988.
- World Directory of Minorities.* Edited by the Minority Rights Group. Minority Rights Group International, 1997. Korábbi változat (1990) magyar kiadása: *Etnikumok enciklopédiája.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1993.
- ZOMBORI István (szerk.): *A szerbek Magyarországon.* Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1991.

Internetes források:

- Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon – történelmi előzmények. In: Huszler József (szerk.): *Legalább ennyit...* (elektronikus kiadású könyv). Közösségi Kapcsolat Alapítvány, http://www.kkapcsolat.hu/el_konyv/legalabb/kiseb.htm.

MARAL Maljian: *Armenian music and instruments*. In: <http://pegasus.rutgers.edu/~maral/music.html>
FAZEKAS Eszter: Vujicsics Tihamér. In: *Filmkultúra*, 1999.02.02.,
<http://www.filmkultura.iif.hu:8080/articles/profiles/index.hu.html>.
Tanulmányok, bibliográfiák a Magyar Tudományos Akadémia Nemzeti és Etnikai Kisebbségkutató Intézete honlapján: <http://www.mtaki.hu/>
Teleki László Alapítvány: <http://tla.hu/hun/index.html>
Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány: <http://www.eokip.hu>
Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal: <http://meh.hu/nek/defhu.htm>
Ugyanitt az egyes kisebbségek szervezeti, intézményei, címei, honlapjai!
Továbbá a hazai kisebbségpolitika dokumentumai, jegyzőkönyvei, nemzetközi szerződések szövegei, nyelvi jogok országgyűlési határozatai, országos kisebbségi képviselők dokumentumai, választójogi szabályok, kormánybeszámoló a hazai kisebbségek helyzetéről.
Statisztikai adatok hazai kisebbségeinkről:
http://members.fortunecity.de/faktum2/mo_kistv/statisztika/Osszkis_szam20011.gif
ETNONET - nemzetiségi lap: <http://www.etnonet.hu>
Pro Minoritate: <http://www.prominoritate.hu>
Magyar kisebbségi választások: <http://www.kisebbssegivalasztasok.mtaki.hu/linkek/>
Etnofotó Galéria: <http://www.etnofoto.hu>
Kisebbségkutatás: <http://www.kisebbssegkutatas.hu>

A tanulmány egy középiskolásoknak készülő multikulturalizmus-tankönyvhöz készült, rövidített és átdolgozott változata megjelent itt:

http://tek.bke.hu/multi/6_etnikai.pdf

http://tek.bke.hu/multi/1_bevazeto.pdf